

“QUTADG’U BILIG” ASARINING SO‘ZLARIDA UCHRAYDIGAN AYRIM SO‘ZLARI TAHLILIGA DOIR

Yangiboyeva O‘rozgul Azimovna

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti
huzuridagi akademik litseyi oliy toifali o‘qituvchisi

Аннотация

Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida keltirib o‘tilgan ayrim so‘zlarning qo‘llanish shaklida uchraydigan ayrim otlashgan leksemalarning ishlatilishi va ularning mazmuni hozirga kunlarimizda qo‘llanilayotgan mazmuniga moslashishi haqida so‘z boradi. “Qutadg‘u bilig” asarida keltirib o‘tilgan turli xalqlar tilida uchraydigan ayrim leksemalarda keng qo‘llanilgani va hosil qilingan ma’no-mazmuniga ko‘ra o‘z o‘rnida samarali ifodalanishi bo‘yicha ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: qadimiylik, til, so‘zlar – tengiz, emgak, qari, oqibatli, tilak, arzu, fasad.

Аннотация

В данной статье произносятся об использовании некоторых слов, упомянутых в произведении Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу Билиг», и адаптации их значения к сущности, используемые в тюркских языках в настоящее время. В работе «Кутадгу билиг» приводятся сведения о том, что некоторые лексемы, встречающиеся в языках разных народов, широко употребляются и эффективно выражаются на своем месте по смыслу.

Ключевые слова: древность, язык, слова - тенгиз, эмгак, кари, акибатлы, тилак, арзу, фасад.

Abstract

This article is about the use of some words mentioned in the work of Yusuf Khos Hajib “Kutadgu Bilig”, and the adaptation of their meaning to the essence used in Turkic languages at present. The work “Kutadgu bilig” provides information that some lexemes found in the languages of different peoples are widely used and effectively expressed in their place of meaning.

Key words: antiquity, language, words - tengiz, emgak, old, consequential, arzu, facade.

Kirish. O‘zbek adabiyotida shunday durdonalar bo‘ladiki, ularning qiymati bebaho. Boisi, bunday asarlar yillar, asrlar oshgan sari boyib, sayqallanib boraveradi. Ulardagi har bir leksema ham asar kabi qadimiylashib kitobxonni doimo o‘ziga tortib turadi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari nodir boyliklarimizdan bo‘lib har bir kitobxonga uni tushunish mas‘uliyatini yuklaydi, uning qadim turkiy tilda yozilishi va o‘rganishni o‘zgacha bir shavq bag‘ishlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Yusuf Xos Hojibning o‘zi bu haqda asarning nasriy muqaddimasida “Adlqa Kuntug‘di elig at berib padshah o‘rniga tutmish, davlatqa Aytuldi at berib, vazir o‘rniga tutmish, aqlqa o‘gdulmish at berib, vazirning o‘g‘li erinda tutmish turur, qanaatqa o‘zg‘urmish at berib qarindashi teb aymish turur. Taqi anlar ara munazara savali-javabi kecharteg so‘zlamish turur”, deydi. Bu asar o‘sha davrning yagona bo‘lib “turkcha qo‘shiqlar”dan iborat ekanligiga ishora bor: Bu turkcha qo‘shuqlar tuzattim senga o‘qurda unitma, dua qil menga¹.

Natijalar. Biz ushbu tadqiqotimizda ham ushbu asarning o‘rganilgan jihatlari bilan uyg‘un holda ochilmagan ba‘zi qirralarini ochib berishga harakat qilamiz:

Neku bar ajunda o‘limdin qatug‘,
O‘lumug‘ saqinsa ketar ming tatig‘.
O‘lum bir **tengiz** ul uchi yo‘q tubi,
Baqa ko‘rsa etru tubi yo‘q batug‘².

Mazkur banddagi **tengiz** so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi **dengiz** leksemasining XI asr adabiy tili ko‘rinishidir. Mazkur so‘z ham juda qiziqarli jarayon asosida bizgacha yetib kelgan. Ushbu so‘z qadimgi turkiy tilda M.Qoshgariyning asarlarida ten,iz³ (keyingi misollarimizda ham shu manbaga tayaniladi)tarzida talaffuz qilingan. Manbalarga ko‘ra bu so‘z asli tengiz tarzida talaffuz qilinib, ten,iz shakli keyinroq vujudga kelgan.

¹ Zilola Olimjon qizi Abdusodiqova/ “Qutadg‘u bilig” dostonining manbalari va uning o‘rganilishi. Academic Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 5 | 2023 ISSN: 2181-1385 ISI: 0,967 | Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,9 | ASI: 1,3 | SJIF: 5,771 | UIF: 6,1

² www.ziyouz.com kutubxonasi

³ M.Qoshg‘ariy. Devoni lug‘otit turk. Indeks.Toshkent:1960-67-y. III tom; 374-bet.

Keyinchalik bu leksema boshlanishidagi **t** jarangsiz undoshi o‘zining **d** jarangli undoshiga almashgan: **ten,+iz = ten,iz >den,iz**

O‘sanma qatig‘lan, yukungni enit,
Yo‘lung qilda yinchka, o‘zungni qo‘nit.
Bu kun yatma emgap, ishingki etin,
Kechar **emgaking** san ko‘charda unit⁴.

Emgak so‘zi asli turkiycha leksema bo‘lib, bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilida “qiyinchilik” ma‘nosini bildiradi. Mazkur ot dastlab qadimgi turkiy tilda “mehnat, mashaqqat” ma‘nosini anglatgan **en**, otining **em** shaklidan – **ga**” qo‘shimchasi bilan yasalgan fe‘lga **-k** qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan: (**en, > em+ga**” =**emga**”-)+**k**=**emga**”**k**.

Qari leksemasi etimologiyasi haqida to‘xtalganda ham bu jumla “ko‘p yashagan”, “keksa” manosini anglatgani, qadimgi turkiy tilda “keksay” ma‘nosini bildirgan **qarγ** fe‘lidan ma‘no taraqqiyoti yo‘li bilan ajralib “harakat” - >”sekin harakat oqibatida voqe bo‘ladigan holat”; o‘zbek tilida **a** unlisi **a**” unlisiga almashgan, **γ** unlisining qattqlik belgisi yo‘qolganligini bilishimiz mumkin: **qarγ**-> qarγ ->qa”ri⁵.

Yoki boshqa **ilon** so‘zini ko‘rib o‘tadigan bo‘lsak, **ilon** – “uzun dumaloq tanali, terisi yordamida sudralib harakatlanadigan, ko‘zlarida qovog‘i yo‘q jonivor”. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “qimirla-jil-” ma‘nosini anglatgan **γyl** –felidan –**a(n)** qo‘shimchasi bilan yasalgan⁶.

O‘zak va affikslar turli til materiallari bo‘lishi mumkin, ammo ularning qo‘shilishi o‘zbek tili tarkibida yuz beradi, o‘zbek tilinig so‘z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so‘zlar o‘zbek tilining o‘z qatlami birligi sanaladi⁷.

Bunday leksemani ko‘proq Boqijon To‘xliyev tabdilida uchratish mumkin:

⁴ www.ziyouz.com kutubxonasi

⁵ www.ziyouz.com kutubxonasi

⁶ M.Qoshg‘ariy. Devoni lug‘otit turk. Indeks.Toshkent:1960-67-y. III tom; 36-bet.

⁷ Jalilova N.O‘z qatlam asosida qon-qarindoshlik atamalarining shakllanishi.“Til va adabiyot ta‘limi” jurnali.2009. 1-son. 60-bet

Nima der, eshitgin, mehribon kishi,
Mehribonlik asli kishilik boshi.

Oqibatli kishi o‘gitini ol,

Bu o‘git bo‘ladi zo‘r davlat misol.

(Qutadg‘u bilig. 33-bet)

Ushbu banddagi **oqibatli**(ءاڧبٲ)so‘zining asosi (oqibat) arab tilidan o‘zlashgan so‘z va **-li** o‘zbek tiliga xos so‘z yasovchi qo‘shimchadir. So‘z yasovchi affiks o‘z qatlamga mansub bo‘lganligi sababli ham “oqibatli” so‘zi o‘z qatlamga xos so‘z hisoblanadi. Bunday so‘zlar o‘zbek tilining boyishiga xizmat qiladi. O‘zbek tilida shunday o‘zlashma so‘zlar borki, ularda yot unsurlar umuman sezilmaydi, xalqning so‘zlashuv uslubiga singib ketgan. Bu ham bo‘lsa tillar bir-biri orqali boyishi uchun xizmat qilgan. Bu fikrni Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida uchratish mumkin:

Tushungteg kechurding tiriglik o‘dug‘,
Qani asg‘i ko‘rgit menga bir bo‘dug‘.
Kunungni kechurdung **tilak, arzuqa**.
Tiriglik tugadi, o‘kunch ul qamug‘.

Bunda sinonim bo‘lib kelgan **tilak, arzu** leksemalaridan **arzu-** fors-tojik tilidan o‘zlashib, “dildagi istak: ezgu umid, intilish” (O‘TIL. I tom. 541-bet) ma‘nosini, **tilak** esa turkcha leksema sifatida “biror narsani amalga oshirish uchun bo‘lgan intilish, istak, xohish” (O‘TIL. II tom. 175-bet) ma‘nolarini bildiradi.

Muhokama. “Qutadg‘u bilig”da faqat asl turkiy so‘zlargina ishlatilib qolmasdan, shu hududda yashagan xalqlar tili leksemalari bilan qo‘shilib ma‘no-mazmuniga ko‘ra o‘z o‘rnida samarali qo‘llangan:

Fasad tegra turma, yurima yaruq,
Fasad qayda bo‘lsa ujuzluq anuq.

Fasad birla **davlat** turumas qachar,
Qali tursa tang yo‘q, tunarcha qo‘nuq.

Fasodga yaqin yurma bu ish chatoq,
Fasod qayda bo‘lsa-tubanlik u boq.
Fasod birla davlat turolmas qochar.
Ag‘ar tursa, tong yo‘q, tunovchi qo‘noq.

(www.ziyouz.com kutubxonasi)

Fasod (فساد) va davlat(دولت) so‘zlari arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar bo‘lib, turkiy tilga ko‘chgan. Bunda “fasod“ so‘zi dastlab “yiring”ni, ko‘chma ma’noda esa “fitnalik bilan qilingan g‘iybat, ig‘vo”(O‘TIL. IV.334-bet) ma’nosini, “**davlat**” leksemasi esa “boylik, mol-dunyo, mol-mulk” (O‘TIL. I.537-bet) leksemalarini bildirgan⁸.

Ede ma batig‘ **handasa** saqishi,
Anin tezinur, xo‘r, **hakimlar** bashi,
Aqinteg barir bu eti qat ko‘kug,
Adurti sachimteg birar saqishi.

Ko‘rinib turganidek, “Qutadg‘u bilig” asarida o‘zlashgan qatlam so‘zlarining o‘z qatlam leksemalari bilan bir qatorda yot leksemaligi sezilmasdan qo‘llanishi tilimizning qadimdan boshqa tillar bilan keng aloqada bo‘lganligidan va bunda mamlakatlarning ham ahamiyati kattaligidan dalolat beradi.

Asl turkiy so‘zlarning etimologiyasi va hozirgi adabiy tilda qo‘llanilish usuli bilan birga arab tilidan o‘zlashgan leksemalarning XI asrda ishlatilishi, bugungi kundagi ayrim so‘zlarinigina ma’nosi bo‘yicha tahlil etdik. Buni o‘zlashgan qatlam leksikasi bo‘lgan **ofiyat** so‘zining o‘z davrida faol, ammo hozirgi o‘zbek adabiy tilida eskirgan leksemaga aylanganidan yoki dengiz leksemasining dastlab **ten,iz** shaklida talaffuz qilingani-yu bugungacha qanday fonetik o‘zgarishlarga uchraganidan bilishimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, asardagi ba’zi so‘zlar o‘z davri leksikasida ham, hozirgi kunda ham keng qo‘llaniladi. Faqat ular ma’lum bir fonetik o‘zgarishlar va ma’no qirralaridagi o‘sishlar asosida yetib kelgan. Ko‘rinib

⁸ Jalilova N.O‘z qatlam asosida qon-qarindoshlik atamalarining shakllanishi. “Til va adabiyot ta’limi” jurnali.2009. 1-son. 60-bet

turganidek, “Qutadg‘u bilig” asarida o‘zlashgan qatlam so‘zlarining o‘z qatlam leksemalari bilan bir qatorda yot leksemaligi sezilmasdan qo‘llanishi tilimizning qadimdan boshqa tillar bilan keng aloqada bo‘lganligidan va bunda mamlakatlarning ham ahamiyati kattaligidan dalolat beradi. Buni mazkur ishimizda batafsilroq yoritishga harakat qildik va keyingi izlanishlarimizda ham davom ettiramiz, deb o‘ylaymiz.

REFERENCES

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. –T.: Fan. 1971
2. Zilola Olimjon qizi Abdusodiqova. “Qutadg‘u bilig” dostonining manbalari va uning o‘rganilishi. Academic Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 5 | 2023 ISSN: 2181-1385 ISI: 0,967
3. M.Qoshg‘ariy. Devoni lug‘otit turk. Indeks.Toshkent:1960-67-y. III tom; 36-bet.
4. Jalilova N.O‘z qatlam asosida qon-qarindoshlik atamalarining shakllanishi “Til va adabiyot ta’limi” jurnali.2009. 1-son.60-bet
5. www.ziyouz.com kutubxonasi

Research Science and Innovation House